

POJAVA, EVOLUCIJA I TRANSFORMACIJA GRAĐANSKIH VILA NA PALIĆU

Gordana Prčić Vujnović

UDK:

Rezime: U nastojanju da se što sveobuhvatnije prouči arhitektonsko nasleđe Palića s kraja XIX i početka XX veka, u radu su prikazane vile kao specifičan vid arhitekture povremenog stanovanja, koje su nastale sa pojavom kapitalizma i jačanjem srednje građanske klase, kao nove pokretačke snage razvoja. U predmetnom radu se kroz analizu osnovnih obeležja i strukture građanskih vila na Paliću, definišu osnovni tipovi prostorne organizacije u zavisnosti od položaja u okviru urbane strukture, oblika gabarita i osnovnih karakteristika prostornog sklopa. Osnovni cilj rada je doprinos izučavanju pojave, evolucije i transformacije ovog specifičnog objekta stanovanja. Istovremeno želi da se skrene pažnja na ovo dragoceno graditeljsko nasleđe, koje u velikoj meri učestvuje u formiranju identiteta Palića, kao i da se savremenim graditeljima ukaže na suštinske arhitektonske i tradicionalne vrednosti iz prošlosti, koje treba da posluže kao podsticaj stvaralaštvu.

Ključne reči: Palić, građanske vile, XIX vek, regulacioni plan, tipske vile, švajcarske vile, XX vek, identitet.

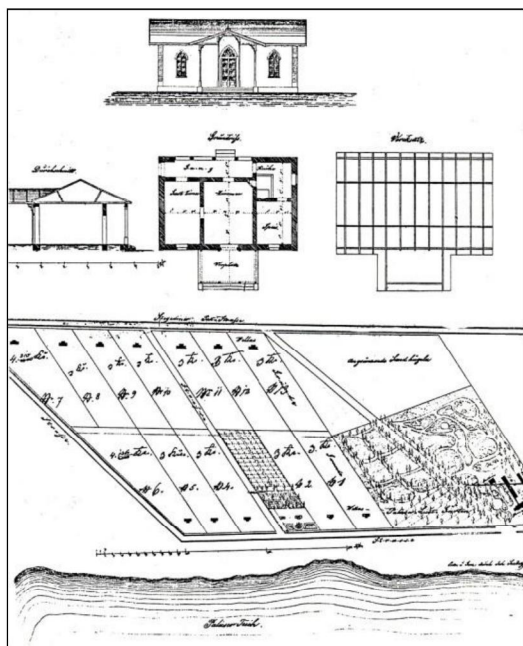
1. RAZVOJ GRAĐANSKE VILE OD SREDINE 19. DO SREDINE 20.VEKA

Sa pojavom kapitalizma i jačanjem građanske klase, kao nove pokretačke snage razvoja u 19. veku, nastali su novi tipovi stambenih objekata: u gradu najamne palate, a građanske vile u kupalištima i banjama. Gradnja vila na Paliću počela je sredinom 19. veka i može se podeliti na nekoliko faza. Prvu fazu predstavlja donošenje plana parcelacije zemljišta za vile zapadno od parka, koji je 1853.godine izradio gradski arhitekta Janoš Škulteti (*Šcultety János*)¹ (Slika 1) i izgradnja prvih letnjikovaca. Ovim planom definisan je čitav dalji razvoj Palića, propisana je veličina i organizacija parcela, lokacija objekata, kao i arhitektonski, funkcionalni i konstruktivni sklop vila, na osnovu kojeg su one građene sve do kraja 19.veka. Škulteti je predvideo centralnu lokaciju vile dužom stranom paralelno ulici, na oko 15 hvati od ulične regulacione linije. Ispred je predvideo reprezentativni deo sa cvetnom predbaštom, a iza nje voćnjak ili vinograd sa pomoćnim objektima. Dužina vile bila je oko 6 hvati (11,4 m), a širina 4 hvata (7,5 m), krovni pokrivač šindra ili crep, dok su zidovi bili od valjaka. Škulteti je isprojektovao objekat trodelne osnove, na kojem je centralni trem, orijentisan prema ulici, činio glavni akcenat. Sa trema se ulazilo u trpezariju, središnju prostoriju, a uz nju se sa jedne strane nalazila gostinska soba, a sa druge kuhinja sa ostavom. Sa dvorišne strane se čitavom

¹ Istorijski Arhiv Subotice (IAS), F:273, 9/aec.1854.

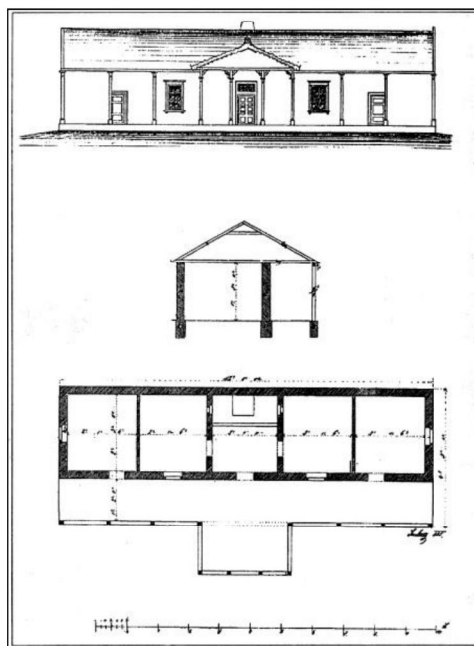
dužinom protezao trem, sa kojeg se ulazilo u obe sobe i kuhinju. Obavezan uslov pri izgradnji bilo je formiranje makar jedne gostinske sobe za izdavanje, u cilju razvijanja turizma.

Vila kao specifičan tip objekta razvijala se gotovo nezavisno od stilskih pravaca, koji su u određenom periodu obeležili gradsku arhitekturu. Dok su se u Subotici u to vreme

Slika 1.

Plan Janoša Škultetija iz 1853. godine

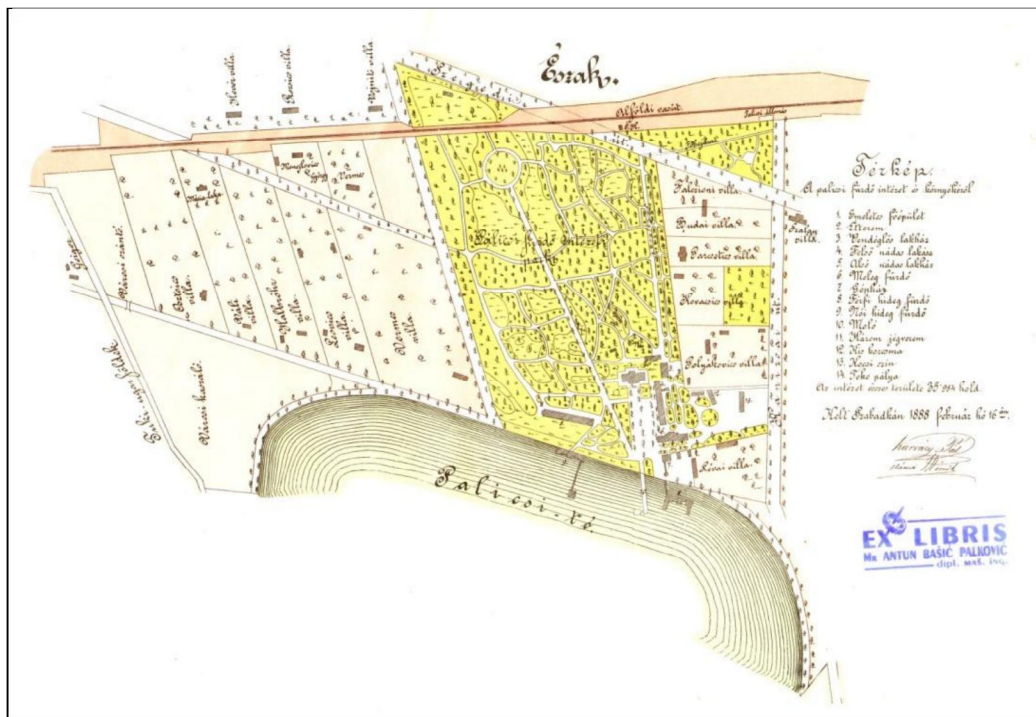
Slika 2

Najstariji poznati projekat vile na Paliću

gradile klasicističke najamne palate, predložena tipska vila nosila je stilske elemente romantizma. Skromni ukrasi u vidu drvenih dekorativnih elemenata trema svedočili su o želji da se slede raskošni oblici švajcarskih vila, koje su se u Engleskoj javile 30-tih godina, a u Austriji 50-tih godina 19. veka. U Istorijskom arhivu u Subotici nisu sačuvani projekti prvih letnjikovaca. Upoređujući regulacioni plan sa kasnijim kartama Palića, jasno je da su parcele, koje su ucrtane na planu Janoša Škultetija, zaista izvedene. Položaj vila na njima, kao i njihove dimenzije potvrđuju da je osnovni koncept razvoja koji je postavio Škulteti, uz manja odstupanja, ispoštovan. Analizom veličine objekata, može se zaključiti da je većina vila trodelne osnove, ali da se u manjem broju javlja i višedelni oblik, nastao izgradnjom većeg broja gostinskih soba za izdavanje. To potvrđuje i jedini dosada poznati projekat vile iz ovoga perioda, koji je Josip Jakopčić uputio Gradskom veću 1855. godine². (Slika 2) U njoj su bile predviđene tri gostinske sobe, što je dovelo do povećanja dužine na 12 hvati (22,7 m). Jednostavna arhitektura sa naglašenim zabatom trema, bez dekoracije, bila je bliža izgledu nekog pomoćnog objekta, nego letnjikovcu koji je trebao da simbolizuje društvenu poziciju vlasnika. Dalja

² IAS, F:273.675/aec.1855.

izgradnja vila na Paliću nastavljena je istočno uz park 60-tih godina 19. veka.³ (Slika 3) Današnji izgled većine letnjikovaca ne razlikuje se bitno od izvornog, tako da se ispod adaptacija i dogradnji koje su tokom vremena vršene, može očitati njihov prvobitni klasicistički oblik.

Slika 3 - Plan parka sa okolnim vilama iz 1888. godine

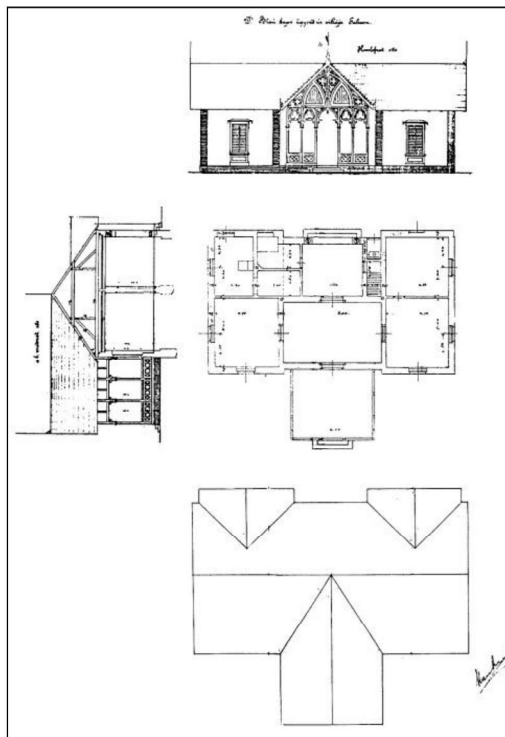
Prolaskom železnice kroz Palić 1869. godine, te jačim prodorom evropskih uticaja nastupa druga faza u razvoju palićkih letnjikovaca. Širom Evrope se u 19. veku javio švajcarski tip letnjikovca, koji je bio sinonim kuće stopljene sa prirodom, te je predstavljao težnju i san svakog građanina.⁴ Švajcarski tip vila ne predstavlja stilski verno kopiju švajcarske kuće, već jedan idealizovan, romantičarski tip. U ovome periodu se odvijala izgradnja najrepresntativnijih simetričnih švajcarskih letnjikovaca pravougaonih kubusa sa dvovodnim krovom i centralno postavljenim tremom. (Slika 4) Krajem 19. i početkom 20. veka građanstvo je toliko ojačalo da je nastupila velika izgradnja građanskih vila oko parka, uz Segedinski i Kanjiški put, kao i severno od železničke stanice u tzv. Urbanovom naselju (*Orbán falva*). U okolini kupališta je 1899. bilo oko osamdeset vila, a broj im se stalno povećavao.⁵ Od 1897. godine, a pogotovo od 1909. godine izgrađen je veliki broj vila, tako da je na Paliću 1911. godine bilo 120, a sledeće 155 vila. Projekti švajcarskih letnjikovaca na Paliću nose potpise uglednih

³ Iványi I.: Szabadka szabad királyi város II, 147 - 148.

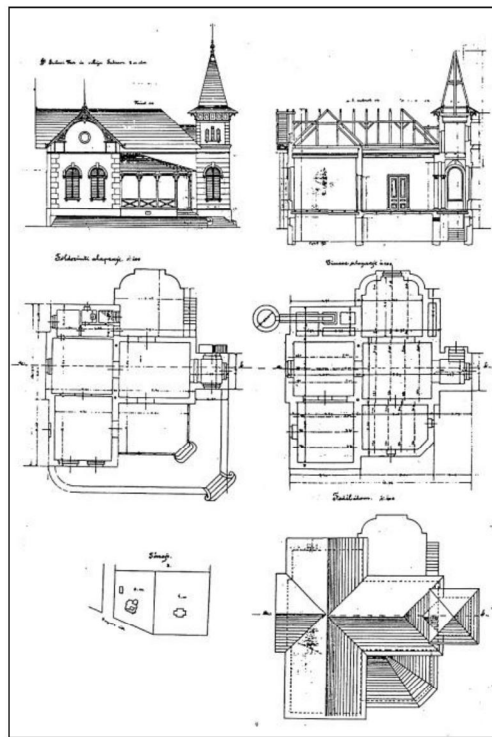
⁴ Bartoly E.: Svájci nyaralók a Budai zöld övezetben, *Magyar Építőművészet*, 83/3, 31-33.

⁵ Fránkl I.: Szabadka sz. k. város ismertetése, Szabadka 1899, 10.

subotičkih arhitekata –Titusa Mačkovića, Geze Kocka (*Kocka Géza*), Maćaša Šalge (*Salga Mátyás*), Milana Zarića i drugih.

Slika 4 – Vila L. Blaua iz 1898.god.

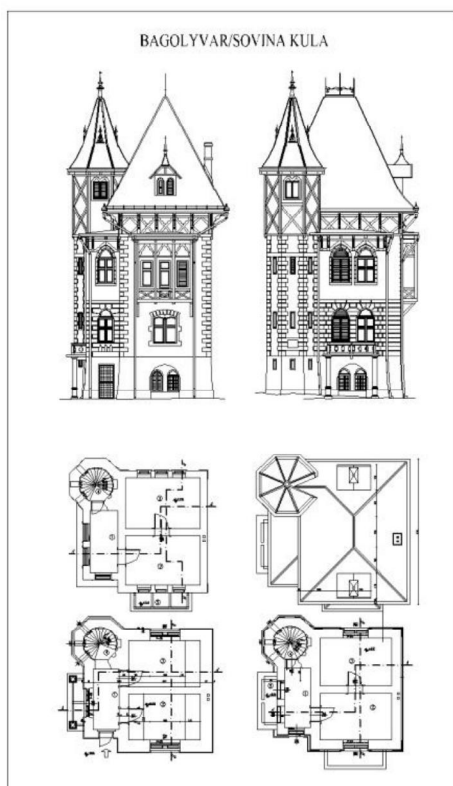
Slika 5 – Vila Mora Silasija iz 1898.

Treću fazu u razvoju vila predstavljaju slobodnije koncipirani švajcarski letnjakovi građeni krajem 19. veka, sa naglašenom asimetrijom, bočnim terasama, tornjevima, dekoracijom u vidu bondruka i razuđenim krovnim ravnima. Među njima se ističe vila Dr. Mora Silasija (*Szilási Mór*) (Horgoški put 61) (Slika 5), a najreprezentativnije su Lujza vila i Bagolyvar, koje su izgrađene u priobalnom pojasu na sportskom kompleksu Lajoša Vermeša (*Vermes Lajos*) 1892. godine. (Slika 6)

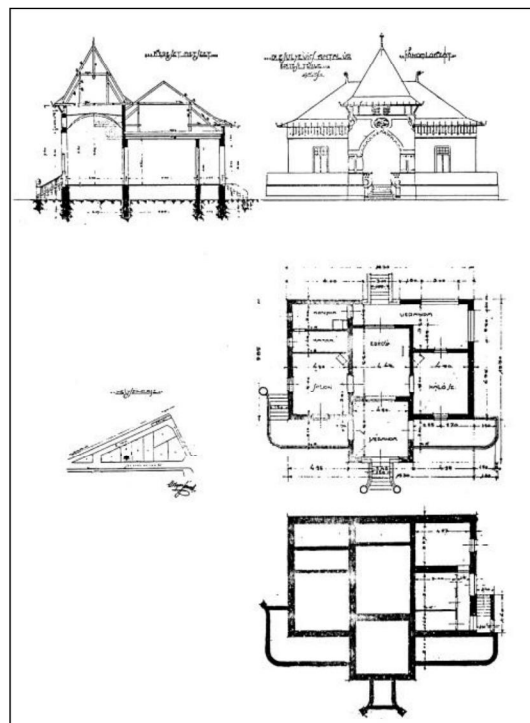
Sledeću fazu čini arhitektura secesije i međuratnog perioda, koje su u kontinuitetu nastavile gradnju u skladu sa tipovima vila zacrtanim u prethodnom periodu. Secesija, koja je bila omiljena u Subotici, nije našla svoj potpuni izraz u izgradnji ovih specifičnih objekata povremenog stanovanja. (Slika 7) Izgradnja simetričnih švajcarskih vila sa centralnim tremom je i dalje preovladavala, dok su se nagoveštaji novih stilskih pravaca javili tek kod nekoliko primera (vila Vilmoša Konena (*Conen Vilmos*) u Parku Narodnih heroja 7, Mancelova vila u Splitskoj aleji broj 7). Međuratna arhitektura se ugradila se u dato okruženje sa dužnim poštovanjem nasleđenih vrednosti.

Početak 20.veka počinje transformacija objekata povremenog stanovanja u stambene objekte trajnog karaktera. Novi vek je doneo nove ideje i estetiku. Nije se više pridavao značaj reprezentativnosti, već stvaranju komfora i intimi porodične atmosfere. Funkcionalnost i udobnost postaju bitnije od dekoracije. U arhitektonskom oblikovanju ovi stambeni objekti i nadalje zadržavaju izgled vila.

Posleratni period predstavlja potpuni prekid izgradnje građanskih letnjikovaca. U skladu sa novim društvenim uređenjem 60.tih godina 20. veka počinje izgradnja radničkih vikendica, svedene funkcionalne arhitekture sa najviše dve prostorije, kupatilom i tremom. Arhitektura Palića je izgubila specifičnost, podignute su građevine koje mogu da egzistiraju u bilo kojem prostoru, nezavisno od datog okruženja. Krajem veka izražen je pokušaj da se upotrebom dekorativnih detalja, tremova, tornjeva, zidne plastike i drugih elemenata preslikanih sa švajcarskih vila uspostavi kontinuitet gradnje. Međutim, umesto uspostavljanja veze novih objekata sa okolnim prirodnim okruženjem, ispoljena je težnja ka formiranju glomaznih zatvorenih kubusa.

Slika 6- Bagolyvar 1892.godine

Slika 7- Vila Antala Žuljevića iz 1913. god

2. PROSTORNA ORGANIZACIJA VILA

U odnosu na dispoziciju kuće u okviru parcele na kojoj je izgrađena, na Paliću preovlađuju slobodnostojeće vile centralno postavljene na parceli dok se tek u nekoliko primera javlja vila na uglu. Vile su poprečno locirane na parceli, uvučene 10-20 m od regulacione linije ulice. Na taj način su delile parcelu na dva dela, na male predbašte iz kojih se ulazilo u vilu i prostrane voćnjake i vinograde iza zgrade. Predbašta namenjena javnosti odisala je luksuzom kako bi jasno prikazala društveni status vlasnika. Najčešće je imala centralni kružni cvećnjak, vodoskok ili česmu i geometrijski uredno isplanirano

zelenilo po ugledu na francuske parkove. Ulaz je bio centralni, sa trema, koji je ujedno bio najvažniji funkcionalni prostor zgrade i osnovni oblikovni elemenat. Dvorišni deo namenjen intimi porodičnog života nije bio atraktivan. Na ovom delu nalazili su se i pomoćni objekti za posluhu, čuvare i sl. Na ovakvu dipoziciju kuća uticala je planska regulativa koja se sprovodila preko građevinskih dozvola. U međuratnom periodu je bilo predviđeno da porodične kuće moraju imati obeležja vile, ali se u posleratnom periodu ovakvi principi ne sprovode.

Slobodna postavka u okviru parcele omogućila je nesmetano razvijanje unutrašnjeg prostora i svih slobodnih fasada. Stambeni sadržaji su se najčešće odvijali na jednom nivou. Međutim, pored prizemlja, obično je postojao i podrum koji je služio za skladištenje ogreva i sl. U njega se ulazilo iz dvorišta. Zabeleženi su primeri gde su pomoćne prostorije domaćinstava (kuhinja, ostava, praonica) bile u suterenu. Vile su tipski građene, često se ponavljaju identični funkcionalni sklopovi sa izmenjenom dekorativnom rezbarijom trema ili obrnuto, zadržava se identičan izgled vile, dok se funkcionalna organizacija osnove delimično menja. U periodu od sredine do kraja 19. veka nema bitnih razlika kako u organizaciji parcela, tako ni u organizaciji osnove, funkcionalnom, arhitektonskom i konstruktivnom sklopu. Na Paliću se prema organizaciji osnove razlikuju dva osnovna tipa :

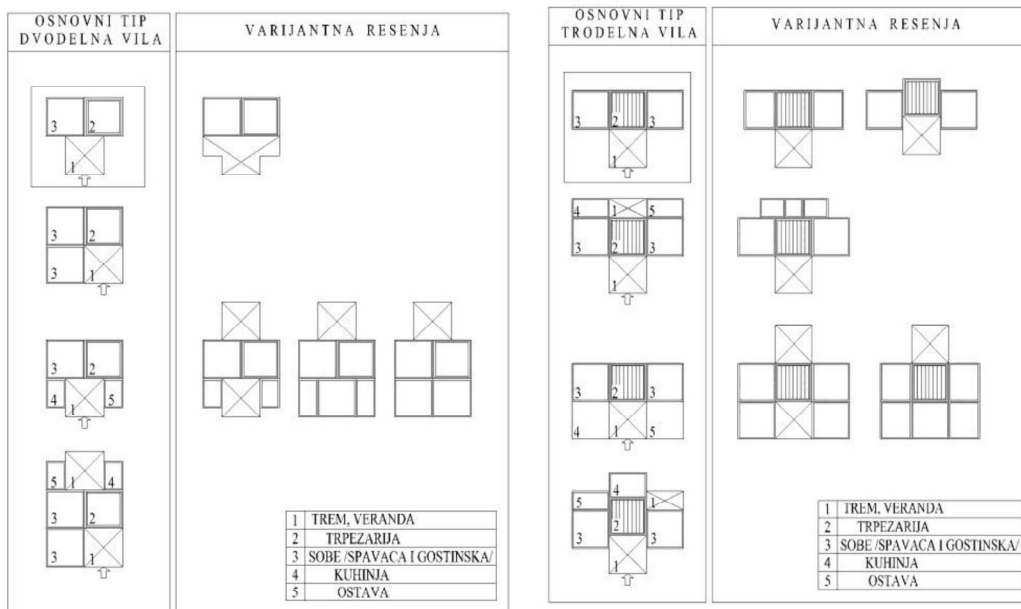
- vile centralnog plana, jednostavnih kompaktnih osnova i
- vile centralnog plana, složene nepravilne osnove.

U oba slučaja prostorije su grupisane oko centralnog prostora, trpezarije i trema. Vile jednostavnih kompaktnih osnova su rešene najčešće u obliku pravougaoika, dvo i trodelne osnove sa jednotraktnim rešenjem i sa centralnim tremom. Dvo delne vile su imale trpezariju i spavaću sobu, uglavnom sa dva trema, od kojih je jedan bio orjentisan ka ulici, a drugi ka dvorištu. Građanska vila trodelne osnove bila je najčešće zastupljena. U proceonom redu soba, na sredini se nalazila prostrana trpezarija u koju se ulazilo sa trema, dok su uz nju, s obe strane bile sobe (spavaća, gostinska). Iz trpezarije su se otvarala vrata na drugi trem, Sve prostorije su bile velike, prostrane i svetle. Ovi jednostavni tipovi objekata imali su niz podvarijanti.

Nadogradnjom osnovnih tipova dvo i trodelne osnove formiraju se bogatiji funkcionalni sklopovi. Jednotraktna organizacija osnova se udvostručuje u dubinu parcele. Na taj način nastaju dvotraktna osnove dupliranjem prostorija, odnosno dodavanjem jedne ili dve prostorije uz dvorišni trem. Na taj način se bočne strane trema zatvaraju. Nove prostorije imaju funkciju kuhinje i ostave sa posebnim pristupom sa trema. U kasnijoj fazi se trem zatvara, formira se još jedna prostorija, a dodaje se novi dvorišni trem. Dok su prvobine vile imale dve ili tri prostorije, početkom 20. veka broj prostorija se duplira. U kasnijem periodu, prostorije se usitnjavaju, javlja se wc, kupatilo, soba za posluhu, kuhinja i dr, sve u sklopu vile. Najveća, i najčešće centralno postavljena prostorija i nadalje ostaje trpezarija. (Slika 8, 9)

Tokom vremena, potreba za povećanjem unutrašnjeg prostora, postepena diferencijacija i pojava većeg broja manjih prostorija, kao i promena stambenih navika uticale su na pojavu složenijih osnova i organizacije masa, a sve to povlači za sobom i konstruktivnu složenost. Javljaju se dva podtipa složene osnove. Prvi se razvija u kontinuitetu sa prvobitnom dvo ili triodelnom osnovom koja se dalje nadograđuje u pravcu podužne ose parcele, tako da ona čini jezgro nove osnove. Drugi tip je slobodne organizacije u smaknutom poretku u zavisnosti od namene. Jezgro vile i dalje ostaje trpezarija oko koje se grupišu ostale prostorije. Broj prostorija u prizemlju se povećava do dest, a u podrumu

od dva do devet. Najčešće se javljaju sledeće prostorije: trpezarija, tri sobe, kupatilo, wc, terasa i veranda. Često je u sklopu prizemlja i kuhinja, kamra i soba za posluđu, hodnik i stepenišni prostor.

Slika 8
 Tipologija vila – dvodelna građanska vila

Slika 9
 Tipologija vila – trodelna građanska vila

Prvobitne vile su građene od naboja, ređe od čerpića. Kasnije se temelji i sokla grade od opeke, a ostalo od naboja, da bi na prekretnici 19 i 20 veka bile kompletno građene od opeke. Krovna konstrukcija je drvena, najčešće na raskinje. Kod prvih vila krovni pokrivač je trska, ali zbog protivpožarnih razloga građevinski pravilnici preporučuju primenu drvene šindre ili biber crepa, dok se krajem 19. veka javlja i eternit u više boja. Drveni tremovi su najzastupljeniji, ali ima i nekoliko zidanih. Međuspratna konstrukcija između podruma i prizemlja rešena je u vidu pruskog svoda, sa gvozdanim I profilima i blagim lučnim svodovima od opeke. Tavansku konstrukciju čine drvene tavanjače sa gornje strane opšivene daščanom oplatom i slojem zemlje, dok je sa donje strane štukatur, trska sa blatom.

3. ARHITEKTONSKO OBLIKOVANJE VILE

Na oblikovanje vila uticao je položaj na parceli, unutrašnja organizacija prostora kao i vladajući stilski pravci. Obrada fasade zavisila je od društvenog i imovinskog statusa i želja vlasnika, kao i od sposobnosti projektanta⁶. Iako je slobodna postavka na parcela ostavljala mogućnost formiranja razuđenih gabarita, karakterističan oblik građanske vile bio je podužni simetrični pravougaoni kubus sa dvovodnim krovom i centralnim tremom izbačenim u odnosu na ravan fasade, sa dvovodnim krovom. Mada je slobodna postavka

⁶ Roter Blagojević M.: Stambena arhitektura Beograda u 19. i početkom 20. veka, Beograd, 2006.,

omogućavala ujednačeno oblikovanje svih fasada, pročeona fasada okrenuta prema ulici, imala je dekorativniju obradu. Kao posebno naglašeni oblikovni elementi bili su pročeoni tremovi koji su ujedno predstavljali i ulaz u vilu. Dvorišna fasada je imala skromniji trem, dok su dve bočne fasade, sagledive sa ulice, pratile oblikovanje pročeone fasade, ali sa jednostavnijom dekorativnom obradom. Simetrična kompozicija pročelja preovlađuje kao odraz jednostavnih simetričnih funkcionalnih šema. Rasčlanjivanjem fasada ostvarena je dinamika i dekorativnost. Trodelna vertikalna raščlanjenost vila postignuta je centralnom postavkom trema, dok je horizontalnu trodelnu podelu činila istaknuta sokla, središnji deo sa prozorima i završni deo sa potkrovnim vencem. Centralni trem izbačen u odnosu na ravan fasade je bio glavni motiv dekorisanja. Ravne površine su oživljene sekundarnim dekorativnim elementima u vidu jednostavno profilisanih traka ili pilastaera oko otvora, koje nose uprošćene elemente istorijskih stilova, a kasnije secesije i međuratnog akademizma. Ivice fasada su bile istaknute pilastima, vertikalnim trakama ili imitacijom kamenih kvadera.

Krajem 80-tih godina 19. veka u Mađarskoj se ovaj simetričan omiljeni tip vile zamenjuje spratnom vilom nepravilne složene osnove, koja predstavlja prelaz od švajcarske kuće do neke vrste pojednostavljenog kaštela sa tornjevima i renesansnim zabatima, pri čemu su zadržani drveni tremovi i drveni zabati. Najbitnija karakteristika ovih vila je primena drveta u velikim količinama za konstruktivne i dekorativne elemente. Najčešće se drvo upotrebljavalo za tremove, zabate, tornjeve, detalje strehe i sl. Kod spratnih vila je bila uobičajena primena *bondruka*. Ovaj skeletni sistem gradnje sa drvenom nosećom konstrukcijom i ispunom od pletera ili od opeke ali manje debljine, koristio se za više etaže radi olakšanja konstrukcije. Ponekad je primenjivan samo dekorativan *bondruk*, koji je nakačen na klasičnu konstrukciju kao kod Bagolyvara na Paliću. U stručnim publikacijama, kao i u posebnim katalozima pojavljuju se detaljno razrađeni drveni elementi, motivi za zabate, ograde, balkone, tremove, tornjeve i dr.⁷ koje su arhitekti često samo preslikavali na svoj projekat.

4. GRAĐANSKE VILE KAO IDENTITET PALIĆA

Na Paliću je očuvano svega nekoliko letnjikovaca iz najranijeg perioda, a i oni su u velikoj meri adaptirani i dograđeni. Švajcarske vile su zastupljene u najvećem broju, one formiraju identitet i prepoznatljivost naselja. Sagledavanjem opštih vrednosti arhitekture povremenog stanovanja jasno je izražena njena specifičnost u pogledu urbanističke dispozicije, prostorne organizacije i oblikovanja. Arhitektura vila predstavlja upečatljivu karakteristiku fizičke strukture i značajno učestvuje u formiranju identiteta i prepoznatljivosti Palića. Veći deo danas sačuvanih vila pojedinačno nemaju veliku funkcionalnu, niti oblikovnu vrednost, ali je u kontekstu specifičnog istorijskog ambijenta njihova vrednost izuzetno značajna. Veliki broj građanskih vila je zaštićen u okvirima Istorijskog jezgra Palića koje je utvrđeno za prostornu kulturno istorijsku celinu. Nasleđene vrednosti, i parkovska struktura predviđene su za restauraciju i revitalizaciju. Novu arhitekturu ne treba formirati direktnim preslikavanjem sekundarnih dekorativnih elemenata sa vila, već treba da bude oblikovana u duhu i po suštinskim principima nasleđene arhitekture, kako bi se uklopila u ovaj specifičan ambijent.

⁷ Bartoly, 31-33.

LITERATURA

- [1] Aladžić, V.: Spratne najamne kuće u Subotici u periodu klasicizma, Zbornik radova Građevinskog fakulteta, 18, **2009**.
- [2] Aladžić, V., P. Vujnović, G., Grlica, M., Vaš G. : Građansko društvo i arhitektura u Subotici 1867-1918, Subotica, **1997**. (u rukopisu),
- [3] Bartoly E.: Svájci nyralók a Budai zöld övezetben, *Magyar Építőművészet*, 83/3,
- [4] Fránkl I.: Szabadka sz. k. város ismertetése, Szabadka **1899**.
- [5] Iványi I.: Szabadka szabad királyi város II, Szabadka, **1898**.
- [6] Roter Blagojević M.: Stambena arhitektura Beograda u 19. i početkom 20. veka, Beograd, **2006**.
- [7] Szabadka szabad királyi város: A Palics fürdő szóban és képekben, Szabadka **1885**.

THE EMERGENCE, EVOLUTION AND TRANSFORMATION OF CIVIL VILLAS AT PALIC

Summary: *Striving towards a more comprehensive study of architectural heritage of Palic from the end of the XIX and the beginning of the XX century, the paper presents villas as a specific form of temporary housing architecture that emerged with the introduction of capitalism and strengthening of the middle class, as the new driving force of development. The concerned paper, defines basic types of spatial organisation based on the position in relation to the urban structure, shape, dimensions and basic features of the spatial composition by analysing fundamental features and the structure of civil villas at Palic. The main objective of the paper is the contribution to the study of the emergence, evolution and transformation of this specific form of housing. At the same time, there is the wish to turn the attention towards the priceless construction heritage that participates to a great extent in the formation of the identity of Palic, and also to indicate the core architectural and traditional values from the past to the contemporary builders, so that these can be taken as an incentive for creativity.*

Key words: *Palic, civil villas, XIX century, regulation plan, villas of typical design, Swiss villas, XX century, identity.*